

УЯВЛЕННЯ ПРО ЖЕРТВУ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ БАГАТОЗНАЧНОСТІ ЛЕКСЕМИ АГНЕЦЬ

Альбіна Ковтун. Уявлення про жертву як джерело розвитку багатозначності лексеми АГНЕЦЬ.

У статті на основі виокремлення всіх наявних діахронних значень лексеми агнець, структурування й тлумачення їхньої внутрішньої ієрархії обґрунтовано думку, що уявлення про агця як жертву стало джерелом розвитку всього спектру багатозначності лексеми агнець, до якого входить низка метафоричних значень, пов'язаних з уявленнями про смиренність, що зберігають у своїй дериваційній пам'яті ознаки, перенесені за схожістю зі значень, пов'язаних з уявленнями про жертву, напр. 'невинність', 'безгрішність' та ін.

Ключові слова: лексема, значення, багатозначність, семантичний зв'язок, семантична деривація.

Альбіна Ковтун. Представления о жертве как источник развития многозначности лексемы АГНЕЦЬ.

В статье на основании выделения всех имеющихся диахронных значений лексемы агнец, структурирования и толкования их внутренней иерархии обосновано доминирование представления об агце как жертве, которое послужило источником развития всего спектра многозначности лексемы агнец, включая ряд метафорических значений, связанных с представлением о смиренности и хранящих в своей деривационной памяти признаки, перенесенные по сходству со значениями, связанными с представлением о жертве, напр. 'невиновность', 'безгрешность' и др.

Ключевые слова: лексема, значение, многозначность, семантический связь, семантическая деривация.

Albina Kovtun. The Idea of Sacrifice as a Source of Lexeme АГНЕЦЬ Polysemy Development.

All existing meanings of the polysemantic lexeme агнец were diachronically singled out and structured, and the study of their inner hierarchy revealed that the idea of lamb as a sacrifice is dominant. The article explores that this very idea was the source that generated the development of the entire spectrum of lexeme агнец polysemy, including a number of humility-associated metaphorical meanings that store in their derivational memory characteristics of innocence and impeccability transferred by similarity from the meanings related to the idea of sacrifice.

Key words: lexeme, meaning, polysemy, semantic, relation, semantic derivation.

Постановка проблеми. Лексична семантика, яку дослідники вибудовують за принципом індивідуального „портретування” слова з виявленням регулярних зв'язків у сучасній лексичній системі однієї мови може не завжди відповідати логіці історичного розвитку значення слова, оскільки, „відриваючи мову від її минулого, ми втрачаємо змогу показати мову в контексті” [13, с. 136-137]. Зняття часових обмежень створює багату емпіричну основу та сприяє різнобічним спостереженням за лексичною семантикою слов'янських мов, перспективою систематизації та осмислення якої є виявлення повніших семантичних моделей. Для вивчення багатозначності української релігійної лексики, основу якої становлять численні архаїчні запозичення, залишається актуальною низка питань: виокремлення максимальної кількості наявних значень полісемічних релігійних лексем, їх каталогізація, аналіз релевантних ознак, які відмежовують одне значення від іншого, визначення ієрархії значень, з'ясування мотивації зміни семантичної відстані між ними, тобто створення типології багатозначності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники приділяють велику увагу вивченню складу й характеру формування релігійної лексики, зокрема номенклатурних назв окремих підгруп релігійної терміносистеми. С. Бібла, І. Бочарова, Г. Наконечна, Н. Піддубна, Н. Пуряєва, Ю. Осінчук та ін. встановили склад назв церковних чинів та посад, свят, споруд, богослужбових обрядодій тощо, проаналізувавши історію походження основних одиниць відповідних тематичних груп, визначивши джерела, час і шляхи їх розвитку. Привертають увагу студії, у яких ідеться про врахування лексико-семантичних особливостей уніфікації сучасної української богословської термінології (напр., [2, с. 73–78]), розв'язання проблем адекватного перекладу релігійних текстів засобами української мови (В. Німчук, напр., указує на різнобій у вживанні двох лексем праслов'янського походження *раб* і *слуга* у перекладах Біблії, інших текстів церковного вжитку, закликаючи до дискусії між знавцями Біблії та стародавніх мов [10, с. 3–27]) тощо. Подібні дослідження розвитку української релігійної терміносистеми приділяють багато уваги термінологізації загальноживаної лексики: семантичне калькування іншомовних термінів та

самостійний розвиток релігійно-термінологічних значень у загальноновживаних словах (метафоричне й метонімічне переосмислення, звуження значення).

Науковців цікавлять і питання збагачення неконфесійного мовлення конфесійно маркованими лексичними засобами, при цьому дослідники обговорюють здебільшого стилістичні аспекти функціонування релігійної лексики: Т. Берест стверджує, що лексичні одиниці біблійно-релігійного словника в поезії 80-90 рр. ХХ ст. „живлять образність української поезії”, а широке їх використання можна пояснити багатими „сугестивно-асоціативними можливостями цих одиниць, здатністю, з одного боку, створювати „високу” стилістичну тональність, а з іншого – виконувати пародійно-сатиричні функції, що є особливо актуальним для авангардної поезії” [3, с. 176]; Ю. Браїлко констатує факт виникнення похідних конфесійних лексем у творчості українських поетів 60-80 рр. ХХ ст. з метою увиразнення поетичного мовлення [4]; І. Круть виокремлює в календарно-обрядовій поезії імена культурно значеннєвих лексем, на переосмислення семантики яких вплинуло прийняття християнства [9] і т. д.

Отже, у вітчизняному мовознавстві вивчення процесу розвитку релігійної лексики відбувається у двох напрямках: дослідження термінологізації загальноновживаної лексики і детермінологізації релігійних термінів (появи відтермінологічних загальноновживаних значень). На нашу думку, наявні напрацювання доцільно об'єднати в комплексне дослідження загального розвитку релігійної лексики, оскільки в семантичних структурах релігійних лексем, по-перше, активно взаємодіють як термінологічні, так і нетермінологічні значення, по-друге, становлення будь-якої термінологіки, яка є „складником системи мовних знаків” [12], супроводжують загальномовні семантичні явища – утворення полісемії, синонімії, антонімії та ін.

Як відомо, характерною особливістю сучасної наукової парадигми є лексикографічне опрацювання лексичного матеріалу, розвиток якого залежить від глибини розгортання значень. Теоретична семантика й системна лексикографія – дві взаємопов'язані галузі лінгвістики: „перша утворює природний фундамент системної лексикографії, а друга, відповідно, є упорядкованою емпіричною базою першої” [1, с. 25]. Завдяки науковим працям, які з'являються останнім часом і присвячені динамічним процесам лексичної багатозначності, розв'язано суттєву частину проблем, які стосуються механізмів семантичних перетворень, тобто регулярних способів породження одних значень багатозначних слів від інших. За допомогою поділу слова на значення можна встановити регулярні семантичні зв'язки між ними, описуючи загальні моделі – семантичні деривації, яких, як стверджує О. Падучева, „багато, але все-таки не безкінечно багато”. І головне – „можливе їхнє відновлення: застосування до багатьох різних слів, іноді до сотень і тисяч слів” [11, с. 14].

З-поміж основних принципів і понять системної лексикографії Ю. Апресян виокремлює „а) установку на реконструкцію мовної картини світу; б) принцип інтегральності лінгвістичних описів; в) поняття системоутворювального смислу; г) уявлення про семантичну метамову як спрощену і стандартизовану підмову описуваної мови, якою витлумачують усі мовні одиниці; д) поняття лексеми та її інтегрального лексикографічного подання; е) поняття лексикографічного типу; є) уявлення про лексику як кваліфікаційну операційну систему” [1, с. 33–34]. Разом із цим, семасіологи переконані, що для розуміння суті багатозначності поряд із надмовним (когнітивним) рівнем вирішальною й достатньою залишається ідея вихідного значення слова. Аналізуючи перенесення уваги з відмінностей у значеннях мовної одиниці на пошук узагальнень концептуальної конфігурації, яке відбулося в мовознавстві останніми десятиліттями, А. Залізник стверджує, що така еволюція не руйнує усталеного уявлення про багатозначність як про множинність різноманітних явищ певної єдиної сутності (її в більш ранніх варіантах моделі називали „загальним значенням” чи „семантичним інваріантом”, а в нинішній її версії називають „концептуальною схемою”) [8, с. 11]. З когнітивного погляду, жорсткої межі між семантикою і когнітивною лінгвістикою немає – „це два своєрідні етапи дослідження – на рівні конкретики та на рівні узагальнень” [7, с. 359]. Позитивними імпульсами, що йдуть від когнітивної лінгвістики і потребують уваги лексикографів, О. Падучева називає гіпотезу існування регулярних зв'язків між значеннями та зсув акцента (фокуса уваги) [11, с. 19], які, як зауважує С. Толстая, варто окреслювати на основі багатозначності не окремого слова в одній мові (системі), а феномену міжмовної (міждіалектної, міжсистемної) полісемії – багатозначності цілого словотвірнотимологічного праслов'янського гнізда і всього спектру його окремих, вторинних і т. ін. значень, представлених у різних слов'янських мовах, що втілюють семантичні потенції відповідної одиниці

праслов'янського лексикону [14, с. 20].

Мета статті – на основі виокремлення всіх наявних діяхронних значень багатозначної лексеми *агнець*, структурування й тлумачення їхньої внутрішньої ієрархії визначити причини мотивації різної семантичної відстані між ними.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на часту відсутність однозначності у трактуваннях походжень слів, припущення етимологів про первинне значення є надзвичайно цінними для розуміння подальшого розвитку багатозначності. В. Топоров пише, що „етимологія є не просто галуззю історичного мовознавства, що фіксує певні вихідні стани, але й дисципліною, яка вибудовує значення, пояснює [> конструює] зв'язки всередині семантичної структури слова” [15, с. 208–209].

Етимологічні словники констатують факт запозичення зі старослов'янської мови лексеми **агньць / агнець / агнець**, яка має сучасну українську правописну форму *агнець*: „агнець – книжне запозичення в давньоруську мову із старослов'янської; стсл. **агньць** відповідає східнослов'янському *ягня*” (ЕСУМ, I, с. 46). В ЕССЯ лексему **агньць** називають праслов'янською словотвірною інновацією, яка функціонує у багатьох сучасних слов'янських мовах, напр. у „болг. *агнец, ягнец* ‘барашек’, ‘жертвенный агнец’, сербохорв. *jǎgñac*, диал. *jǎnaц* ‘ягненок’, *jǎgañac*, словен. *ágnec, jágnec, jágnjec, jánes, jánjec* ‘ягненок, барашек’, чеш. *jehñec* ‘ягненок’, русск. диал. *ягунец* ‘ягненок’ ” (ЕССЯ, I, с. 57); а в ЕСРЯ(Ш) подано таке: „**Агнец**. Заимствовано из ст.-сл. яз. – Укр. *агнець*, бел. *агнец* (*ягня, ягнятка*), польск. *jagnię, ahñec, agñus*, чешск. *jehñě*, словацк. *jahňa*, болг. *агнец, агне, ягня*, с.-х. *agnac, jǎgñac, jǎgañac, jǎgñe*, словенск. *agnec, ágnje, jágnje*” (ЕСРЯ(Ш), I, с. 41). Демінутивний суфікс *-ьсь* додався до основи **agn-*, яка, за ЕССЯ, невідома у вільному вигляді для слов'янських мов, але реконструйована в дослідженнях праслов'янської мови, хоча „методологічно доцільно характеризувати **agnь-, *agno-* як дослов'янські форми” (ЕССЯ, I, с. 54). Справді, багато неслов'янських мов індоєвропейської групи зберегли низку спільнокореневих слів, які засвідчують їхнє давнє спільне походження, напр. у ЕСРЯ(П): „гр. *άμνός* из **ábroc*, **agnos*, лат. *agnus, agna*, ир. *īan*, кимр. *oen*, анс. *éanian* ‘ягниться’, англ. *to yeap* тж, ндл. *onen*, згерм. **aunon* ‘ягниться’, оть **auna, *ahuna* ‘ягненок’. Инд. основа **aguhno-* (**oguno*) или **aguhno-* (**oguhno*)” (ЕСРЯ(П), I, с. 2); ЕССЯ подає декілька гнізд різномовних відповідників, утворених від таких основ: **agnečina* ‘м'ясо, шкірка ягняти’, **agnečjъь* ‘ягнячий’, **agnica* ‘ягниця’, **agnidlo* ‘місце, час народження ягнят’, **agniti(se)* ‘народжувати ягнят’ (ЕССЯ, I, с. 56-57) і т. д.

Праслов'янська словотвірна інновація **agn- + -ьсь* (**агньць**), що називала дитя вівці, була тісно пов'язана з **agne* → „ст.-слав. **агна**, *árvion, árñv, ámnός* ‘ягненок, агнец’, болг. *агне* ‘ягненок’, *ягня* то же, макед. *јагне* ‘ягненок’, сербохорв. *jǎgñe* ‘ягненок’, словен. *ágnje, jágnje, jánje* ‘ягненок’, чеш. *jehñě* ‘ягненок’, словц. *jahňa* то же, в.-луж. *jehñjo* ‘ягненок’, н.-луж. *jagñe*, полаб. *jognā* ‘ягненок; козленок’, польск. *jagnię* ‘ягненок’, словин. *jǎgñā* ‘ягненок’, др.-русск. **агна** ‘ягненок’, русск. *ягненок*, укр. *ягня* ‘ягненок’, блр. *ягня* ‘ягненок’ ” (ЕССЯ, I, с. 54). І **агньць**, і **агна** позначали дитя вівці, однак, можна припустити, що утворення лексеми **агньць** мотивоване ще й залученням семантичного компонента ‘стать’ як опозиція до лексеми **агница**. МСДРЯ: „*Агница* – овца, овечка, агна. [АГНЬ] – овень, agnus. Это первичное имя предполагается производными *агньць, агноносънъи* и пр.” (МСДРЯ, I, с. 7); У ЕСРЯ(Ш): „лат. *agnus* ‘ягненок, барашек’, греч. *άμνός* – тж.” (ЕСРЯ(Ш), I, с. 41). У ПЦСС: „**Агнець** – ягненок. [...] **Агница** – молодая овечка”. (ПЦСС, с. 5). І. Огієнко, покликаючись на лексикографічні праці к. XVI – XVII ст., чітко розмежовує значення цих двох лексем: „*агнец* – баранок, *агница* – молодая овечка”, „*агнец* – баран младный, *агница* – юнѣйшая овечка” (ЕССУМ, I, с. 33–34). Отже, етимологію лексеми **агньць** гіпотетично можна співвідносити з молодою (малою) твариною – значення ‘ягня, ягнятко’ (тоді **агньць** і **агна** – синоніми) та молодою твариною чоловічої статі – значення ‘баранец’.

Оскільки лексема **агньць** є книжним запозиченням у мову Київської Русі зі старослов'янської – першої за часом появи писемної слов'янської мови, то в давньоруську мову ввійшло не лише значення ‘ягня, ягнятко; баранец’, але й інші значення лексеми **агньць**, актуалізовані в найдавніших пам'ятках, писаних старослов'янською мовою. Немає сумніву, що ці значення були пов'язані з одним із основних важелів розвитку писемності в сусідніх слов'янських країнах – релігійною сферою, тобто й були створені Кирилом та Мефодієм для того, щоби доступною мовою передати зміст грецьких богослужбових книг. У ССС лексему **агньць** подано

приблизно та само, як в етимологічних словниках: „**агньць, агньць** *ἀγνός, ἀρνίον, ἀρνήν* агнец, ягненок, *beránek, jehně*” [ССС, с. 66], проте з ілюстрацій, узятих із пам’яток Х–ХІ ст., видно, що лексема **агньць** чітко називає християнські поняття, напр.: **стопаще на крѣстѣ агньць и два вьлка; се агньць в[о]жѣ вьземлѣ грѣхы вьсего мира** [ССС, с. 66]. Контексти засвідчують біблійні уявлення про Агнця як уособлення Ісуса Христа. Переслідуваний ворогами, пророк Єремія казав: „А я, як лагідний агнець, якого ведуть на заколення” (Єр. 11: 19) (цитати з Біблії подаємо в перекладі Патріарха Філарета). У СББ читаємо: „Цей образ був згодом використаний при описі Слуги Ягве, який, умираючи, для відкуплення гріхів свого народу, виглядав „немов агнець, що на заріз ведуть його, немов німа вівця перед обстригачами, не відкривав Він уст” (Іс. 53: 7). [...] Йоан Христитель також це мав на увазі, коли за текстом 4-го Євангелія називав Ісуса „Агнцем Божим, який світу гріхи забирає (Йо 1: 29)” (СББ, с. 33). Крім цього, відомо, що агнець був головною твариною в обряді жертвоприношення (Вих. 29: 38, Чис. 28: 9); Бог повелів євреям зарізати на кожну сім’ю по одному ягняткові без вади, самчика, однолітка (Вих. 12: 5), і євреї були викуплені з єгипетського рабства, ставши народом святим (Вих. 19: 6). Тому в період запозичення лексеми **агньць** зі старослов’янської мови у мову Київської Русі поряд зі значенням ‘ягня, ягнятко; баранець’ актуальними були і значення ‘жертвний баранець’, ‘Ісус Христос’ та ‘вірна Богові людина (слуга Божий)’.

Зміст текстів періоду Київської Русі – це, насамперед, поширення біблійних переказів та роз’яснень до них. Тому семантична структура лексеми *агнецъ* за матеріалами ПЦСС, МСДРЯ, СДРЯ така:

1. *Агнецъ*: ‘ягня / ягнятко’ (тут і далі за потреби „стискаємо” значення, подані у словниках, зберігаючи їхню суть). Значення зафіксовано у всіх словниках, але приклади подає лише СДРЯ: „*И рѣки наводнютъ си огради сладкую испущаю(т) воню и агньци на зеленѣ травѣ скачють; Горы видѣвши вѣсѣтrepеташа и холми ко агньци взыграша*”.

2. *Агнецъ*: ‘жертвний баранець’. У ПЦСС: „ветхозавѣтная жертва, преобразовавшая Христа: *Измѣни мзду мою десяти агнеци* (Быт. 3: 7)” (ПЦСС, с. 5); у СДРЯ: „*Во тѣ же празникъ воль, на жертвоу приведенъ, роди агнецъ посреди цркве; Авель же принесе(т) агнецъ первенець*”.

3. *Агнецъ (Агнецъ Божий)*: ‘Ісус Христос’. У ПЦСС: „*Се, Агнецъ Божий, вземляй грѣхи міра* (Іоан. 1: 29)” (ПЦСС, с. 5); у МСДРЯ: „*Се агньць бжши. Агньць незлобивъ. Агньца дша моята. Агньць пьрстѣмь прѣдѣтеча павляемъ. Жреться агнецъ Биѣи вьземлѣ грѣхы вьсего мира*” (МСДРЯ, I, с. 6); у СДРЯ: „*Блгодателю агнече бжши призри на смѣрение. Агнецъ бжши вьземли грѣхы вьсего мира*”.

4. *Агнецъ*: ‘вірна Богові людина (слуга Божий)’. У МСДРЯ: „*Вьзрадоваша же сѣ... агници чистіи*” (МСДРЯ, I, с. 6); у СДРЯ: „*Ко начасте тако и кончасте, добрии Хс)ва стада пастыри, за нюже и дшою свою положисте, не дадуце волку къ агньцемъ приближитисѣ*”.

5. *Агнецъ*: ‘частина проскури’. У ПЦСС: „часть просфоры съ печатью Іс. Хс., вынимаемая на проскомидии и предназначаемая къ таинственному пресуществованію въ Тѣло Господа Ісуса Христа” (ПЦСС, с. 5); у СДРЯ: „часть просфоры с печатью, вынимаемая для жертвоприношения во время литургии: *Бретохомъ вь предѣлѣхъ новгородьскихъ дьконы амлюща бж(с)твными агньць и преже поповъ проскоурмисаниѣ творѣще. Не повѣлѣваемъ. дькономъ агньца вынимати нъ по(н)мъ. Вьзнесене оубо проскуры раздробление рекше из неѣ же агнецъ илзтъ есть никако же просто нести но вь цркви токмо*”.

Отже, словники з ілюстраціями текстів Київської Русі демонструють послідовну реалізацію „старослов’янських” біблійних значень і розвиток значення ‘частина проскури’.

Значення лексеми *агнецъ* з XV по XIX ст. зафіксовано в ЕССУМ та СУМ-28 (відсутні в „Історичному словнику української мови” за ред. Є. Тимченка, „Словнику української мови XIV–XV ст.”, „Словарі української мови” Б. Грінченка, „Словнику української мови” П. Білецького-Носенка):

1. *Агнецъ*: ‘ягня, ягнятко’. Значення формулює СУМ-28 (хоча без ілюстрацій): „*Агнецъ, агнецъ*. 1. Ягня. *заст. Агнецъ*” (СУМ-28, I, с. 72).

2. *Агнецъ*: ‘жертвний баранець’. В ЕССУМ: „Алф. XVII в.: „*Агнецъ – баранецъ младный*. [...] *Понеже бо яко тая животная древле сврес на жертву Богови приведеши закалаху во очищеніе своїхъ согрѣшеній, тако и Христось, Богъ наш, принесе Себе волноє заколеніе, яко единолѣтень*”

агнець непорочень, о нашихъ грѣсѣхъ” (ЕССУМ, I, с. 33-34). У СУМ-28 актуальність „старозавітного” значення ‘жертвний баранець’ підкріплюють ілюстрації лексеми *агнець* та її синоніма *баранокъ* (*агнець* і *баранокъ* збігаються у чотирьох значеннях): *Яко агне(ц) прамло стрегоуцемоу его бе(з)гласе(н), тако не ѡ(т)връзае(т) оустъ свои(х)* (СУМ-28, I, с. 72); *во сомирнѣи (!) соу(д) его возл(т)сл (!); всюди... ѡбачиць... жертовни(к), на которо(м)...офіро(в)нищи бара(н)ки живае офѣрѣючи кололи* (СУМ-28, II, с. 20).

3. *Агнець (Агнец Божий): ‘Ісус Христос’*. У СУМ-28: „перен. (про Ісуса Христа) лагідна, покірна жертовна істота: *Ты естєсь Агнець, агнець незлобивый, чистый, безгрѣшный... справедливый(й). Все грѣшници пришли видѣти є(г), и поклонитисл агньцю бж҃ию*” (СУМ-28, I, с. 72); в ЕССУМ: „Алф. XVII в.: „*Наричет же Писаніє и Христа Бога Агньцем и Юнцем приточнѣ (алегорично)*” (ЕССУМ, I, с. 33-34).

4. *Агнець: ‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’*. У СУМ-28: „перен. Паства: *Рекль їс... петрови... паси агньцѣ мои. Петре, паси агнца моя, паси овца моя, паси агнца моя*” (СУМ-28, I, с. 72); в ЕССУМ: „Алф. XVII в.: [...] *Наричютжеся приточнѣ (алегорично) Агнцами и Святїи мученицы и принесошася Богови яко жертвы одушествленныє у Всесожженія словесная*” (ЕССУМ, I, с. 33-34).

5. *Агнець: ‘частина проскури’*. У СУМ-28: „частина проскури, яка виймається для жертвоприношення під час літургії: *Антїдѡронъ, выкладаєтсл даръ, то естъ Просфоры онои з которои Агнець вынятый естъ, роздробленіє, и люде(м) прихѡдѣчи(м) раздаваніє*” (СУМ-28, I, с. 72); в ЕССУМ: „головна часточка в ім’я Ісуса Христа, що виймається з проскурки на Проскомїдїї” (ЕССУМ, I, с. 33-34).

6. *Агнець: ‘ритуальний хлібний виріб, паска’*. У СУМ-28: „Виріб з тіста у вигляді баранчика, що використовується в православному обряді; паска: *Того дѣля на день воскресенія христова православныє християне приносят во церков освяцати брашна або колач або пасху або агнец. И такъ вшедши въ церковъ, антимиць зъ олтаря и агнець взялъ. Єв(г)листа выписоуетъ... якъ ты (ж) хѣ, изъидиши великоденного баранка, або агньца, роздаєть оученикамъ своимъ тѣло свое и кровь свою*” (СУМ-28, I, с. 72).

7. *Агнець: ‘миролюбний, жертвний [про людину]’*. У СУМ-28: „перен. (про безгрішну людину) лагідна, покірна, жертовна істота: *Яко ѡвча на заколеніє ведєсл... теды того напо(л)нилосл иѣѣшнего стого дне чере(з) того тихого и неви(н)ного агньца пре(з) мѣкѣ гѣ нашего Іс хѣ*” (СУМ-28, I, с. 72).

Отже, в період з XV по XIX ст. семантичну структуру лексеми *агнець* розширили два значення ‘ритуальний хлібний виріб, паска’ і ‘миролюбний, жертвний [про людину]’.

У сучасній українській мові засвідчення факту багатозначності лексеми *агнець* виявилось в різній кількості значень та розходженні трактувань у загальнономовних тлумачних словниках: СУМ-11, НТСУМ, ВТССУМ, СУМ-1, СУМ-20.

1. *Агнець: ‘ягня, ягнятко’*. Таке значення реєструють усі словники: „*Батько на radoцax, що повернувся блудний син, зарівав агньца, щоб його почастувати* (із журн.)” (СУМ-20).

2. *Агнець: ‘жертвний баранець’*. У СУМ-1: „ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)” (СУМ-1, с. 16): *І скликав Мойсей усіх старійшин Израїлевих і сказав їм: виберіть і візьміть собі агньців зі сімействами вашими і заколіть пасху* (Вих. 12: 21).

Обидва значення (і ‘ягня’, і ‘жертвний баранець’) об’єднує спільна інтегральна сема ‘тварина’, однак зони їхнього використання різні: перше значення пов’язане з домашньою твариною як матеріальною цінністю (джерело молока, вовни, м’яса), друге – зосереджене в нематеріальній сфері – обряді жертвоприношення, у якому баранець грає роль відкупної жертви за провини людей. Як у першому, так і в другому значенні можлива заміна лексеми *агнець* лексемою *ягня*, як, напр., у перекладах Біблії митрополита України І. Огієнка (для порівн. подаємо і переклад Патріарха Філарета, який зберіг лексему *агнець*): *Ягня у вас нехай буде без вади, самець, однорічне. Візьміть його з овець та з кіз* (Вих. 12: 5) – *Агнець у вас має бути без вад, чоловічої статі, одноліток; візьміть його від овець або від кіз* (Вих. 12: 5). Переклад Патріарха Філарета відображає тенденцію до архаїзації сакрального стилю. У сучасних текстах лексема *агнець* сприяє стилізації образу, ситуації: *Батько на radoцax, що повернувся блудний син, зарівав агньца, щоб його почастувати* (із журн.).

Незважаючи на обмеженість використання лексеми *агнець* у значеннях ‘ягня’ і ‘жертвний

баранець' (словники констатують статус маркованості: *книжн., заст.* (СУМ-11, НТСУМ, ВТССУМ), *заст.* (СУМ-20), *книжн.* (СУМ-1)), усі названі джерела подають їх першими, оскільки наступні значення / підзначення є похідними.

3. *Агнець*: 'Ісус Христос'. Таке значення лексеми *Агнець* з ремаркою *бібл.* констатує лише СУМ-20: „одне з імен Ісуса Христа на позначення його викупної жертви за людей”. Крім того, і СУМ-20, і СУМ-1 фіксують значення 'Ісус Христос', закріплюючи його за сталим словосполученням *Агнець Божий*: „одне з імен Ісуса Христа на позначення його викупної жертви за людей” (СУМ-20), „одне з імен Ісуса Христа” (СУМ-1, с. 16). Обидва варіанти *Агнець* і *Агнець Божий* є власними назвами, синонімічними до *Ісус Христос*. Значення 'Ісус Христос' реалізують у біблійних текстах або текстах релігійної тематики: *Знаючи, що нетлінним сріблом або золотом визволені ви від суєтного життя, переданого вам від батьків, а дорогоцінною Кров'ю Христа, як непорочного і чистого Агнця, призначеного ще раніше створення світу, але явленого останнім часом для вас* (1 Петр. 1: 18-20); *А я хреста вже бачу: на нім стікає кров'ю Той Агнець, що на Себе гріхи мої візьме...* (із сучасної релігійної поезії). Коло використань значення 'Ісус Христос' характеризує сакральність особи Бога.

Порівняно з двома попередніми значеннями, заміна лексичних одиниць *Агнець* і *Агнець Божий* лексемою *ягня* неможлива, на що вказують однакові переклади Біблії митрополитом Іларіоном та Патріархом Філаретом (приклади подаємо парно): *І я поглянув, і ось, посеред престолу і чотирьох тварин і посеред старців стояв Агнець, ніби заколений* (Об. 5: 6) – *І я глянув, – і ось серед престолу й чотирьох тварин і серед старців стоїть Агнець, як заколений* (Об. 5: 6); *І взивали вони гучним голосом, кажучи: „Спасіння нашому Богові, що сидить на престолі, і Агнцеві”* (Об. 7: 10) – *І викликували гучним голосом, кажучи: спасіння Богові нашому, що сидить на престолі, і Агнцеві!* (Об. 7: 10); *„Оце Агнець Божий, що не Себе гріх світу бере!”* (Ів. 1: 29) – *„Оце Агнець Божий, що не Себе гріх світу бере!”* (Ів. 1: 29). Лише в одному випадку, за нашими спостереженнями, І. Огієнко вербалізує жертву Ісуса Христа за допомогою синонімічного корелята *Ягня*, зливши в сакральному дискурсі в семантику однієї лексеми значення двох функціонально й стилістично різних лексем *agneць* і *ягня*, очевидно, з метою наближення давнього тексту до українського читача: *І знайте, що не тлінним сріблом або золотом відкуплені ви були від марного вашого життя, що передане вам від ваших батьків, але дорогоцінною кров'ю Христа, як непорочного й чистого Ягняти, що призначений був іще перед закладами світу, але був з'явлений вам за останнього час* (1 Петр 1: 18-20).

4. *Агнець*: 'миролюбний [про людину]'. Значення 'миролюбний [про людину]' для лексеми *agneць* пропонує тільки СУМ-1 і лише у складі фразеологічного утворення *agneць Божий* – „покірنا, сумирна людина”. Зв'язок лексеми *agneць* із компонентом 'миролюбність, покірність' простежуємо й у фразеологізмі як *agneць*, що звичайно використовують зі словами *тихий, покірний* – „дуже, надзвичайно”: *Пан дяк встав і земно вклонився, уцілував руку господині. Розумиха увірвала його зненацька: – Так ви залучили до себе пана Сковороду? – Так, дидаскал мудрий, акі змій, та тихий, акі агнец* (М. Лазорський) (СУМ-1, с. 16). Підкреслимо, що жоден загальномовний словник не фіксує значення 'миролюбний [про людину]' для лексеми *agneць*, а лише для словосполучення *agneць Божий* як синоніма до лексем *лагідний, сумирний, слухняний* і под. (про людину). Зона використання значення 'миролюбний [про людину]' – характеристика дій, вчинків, поведінки чи вдачі людини.

Стійке словосполучення *agneць Божий* фіксує і ФСУМ, однак його тлумачення кардинально відрізняється від СУМ-1: „*Агнець Божий, книжн., несхв.* Безвольна, покірлива, розумово обмежена людина: *Бачиш агнец Божий, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть!* (з журн.)” (ФСУМ, с. 19), оскільки характеризує людину з негативного боку, вказуючи на вдавану миролюбність, покірність і слабкий інтелект. На можливість виокремлення останньої ознаки ('розумово обмежена людина'), напевне, вплинув зв'язок із похідним значенням лексеми *вівця*: „*Вівця в стаді* – про покірну, перев. несвідому людину” (СУМ-20). Нагадаємо, що Біблія, для якої „метафорична мова загалом осмислена і, зокрема, корисна для того, щоби говорити про Бога” [5, с. 540], *зблуканою, блудною, приблудною вівцею* називає грішну людину, яка через свою непокірність втратила можливість жити з Богом. Активний вжиток цього фразеологізму розширив біблійний характер його значенневих меж, змістивши семантичний акцент 'покірність' лексеми *вівця* в 'нерозсудливість': „*Зблукана*

(блудна, приблудна) вівця. Людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху” (ФСУМ, с. 94)).

5. *Агнець*: ‘удавано миролюбний [про людину]’. Значення фіксують усі сучасні словники. Як самостійне його подає лише НТСУМ: „2. *ірон.* Покірлива, лагідна, сумирна людина” (НТСУМ, I, с. 17); у СУМ-11, ВТССУМ, СУМ-1 воно є відтінком значення „ягня” через спільний узагальнювальний компонент ‘манера поведінки’ (людина удає, що вона покірна, слухняна і навіть ляклива, як ягня): „*І от у цей тяжкий час меншовики і праві есери, ці ласкаві агні, кричать про нашу жорстокість, забуваючи про те, що вони поставили шибеницю для тов. Шаумяна (Ленін)*” (СУМ-11, I, с. 17). Виокремлюємо значення ‘удавано миролюбний [про людину]’ з огляду на стилістичну помітку *ірон.* у всіх словниках. У значенні ‘удавано миролюбний [про людину]’ лексема *agneць* є антонімом до лексем *лагідний, сумирний, слухняний, покірний* та под. [про людину]. Зона використання значення ‘удавано миролюбний [про людину]’ характеризує дій, вчинки, поведінку чи вдачу людини.

6. *Агнець*: ‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’. У словниках, залучених до нашого аналізу, таке значення відсутнє, проте у словнику-довіднику „Знаки української етнокультури” В. Жайворонка *агнцями* іменовано ченців: „2) (з малої літери) **агнець** (*ж. агниця*) – про ченця (черницю)» (ЗУЕ, с. 8). Є таке значення і в Біблії: *Як пастир Він буде пасти стадо Своє; агніців буде брати на руки і носити на грудях своїх, і водити дійних* (Іс. 40: 11); *А я, як лагідний агнець, якого ведуть на заколення, і не знав, що вони складають задуми проти мене, говорячи: „Покладемо отруйне дерево в їжу його й відірвемо його від землі живих, щоб і ім’я його більше не згадувалося”* (Єр. 11: 19). Зона використання значення ‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’ спільна з двома попередніми значеннями – ‘миролюбний [про людину]’ та ‘удавано миролюбний [про людину]’, оскільки вони так само безпосередньо пов’язані з людиною. Проте у зв’язку з різними сферами сучасного використання цих значень (у біблійних дискурсах та поза ними) можлива заміна архаїзму *agneць* синонімічними варіантами *ягня, вівця* у значенні ‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’, які акцентують на позитивній рисі вірян – їхній покірності пастухові. Таке значення актуалізують здебільшого в біблійних текстах. В І. Огієнка: – *Він отару Свою буде пасти, як Пастир, раменом Своім позбирає ягнята, і на лоні Своєму носитиме їх, дійняків же провадити буде* (Іс. 40: 11); *А я був, мов лагідна вівця, що провадять її на заколення, і не знав, що на мене вони вимисляли затії: „Понищмо це дерево з плодом його, і з краю живих його вишнім і імення його не згадається більше!”* (Єр. 11: 19). До речі, фокус уваги біблійного імені *Авель*, сина Адама, так само пов’язаний з покірністю: буквально *Авель* – це вівчар; походить від індоєвропейського кореня **ovis* „вівця” (**ovis* послугував за основу й церковнослов’янському аугментативному утворенню *овьнь* „баран”: у пруській *awins* „баран”, литовській *āvinas* „баран”, латиській *āuns, avins* „баран” і т. д. (ЕСУМ, I, с. 49). *Авель* став безвинною покірною жертвою, як і його вівчарні дари для Бога, бажаніші за Каїнові землеробські. Отже, імення *Авель* має прозору внутрішню форму, яка окреслює не лише вівчаря, але й абстрактне поняття «невинна, покірна, безгрішна жертва». Асоціативні зв’язки (тут «вівчар – покірна жертва»), як бачимо, спроможні зрушувати фокус уваги [6, с. 19-20].

Значення ‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’ втілює і сучасна конфесійна література. Так, напр., 2008 р. у Києві організатори VI Всеукраїнського з’їзду православної молоді презентували журнал із назвою «Агнець» як одне із духовно-просвітницьких видань про православну молодь та її сучасне культурне життя.

7. *Агнець*: ‘частина проскури’. Зазначено лише у спеціальній літературі (напр., у „Словнику церковно-обрядової термінології” Н. Пуряєвої (СЦОТ, с. 21), „Словнику-довіднику з релігієзнавства” В. Шевченко (СР, с. 15)), а отже, таке значення є вузькоспеціальним: „Частина першої проскомидійної просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове; Святий Хліб; Анафора” (СЦОТ); „2. Частина проскури для причащення віруючих” (РС).

Аналіз сучасних лексикографічних описів семантичної структури лексеми *agneць* доводить, що визначення обсягу значень і зв’язків між ними хоча й викликає труднощі, проте дає змогу визначити кілька особливостей функціонування означеної лексеми на сучасному етапі розвитку мови, а саме: 1) усім значенням лексеми *agneць* властива маркованість (*заст., книжн., бібл., ірон.* та спеціальне); 2) лексеми *agneць* і *ягня* (зрідка *вівця*) синонімічні у значеннях ‘жертвний баранець’ та ‘вірний Богові [про людину]’; у значеннях ‘Ісус Христос’, ‘частина проскури’ і

‘людина (миролюбна, удавано миролюбна)’ такої заміни не спостережено; 3) наявна опозиція (*agneць* – *миролюбний* [про людину] VS. *немиролюбний* [про людину]); переносне *ірон.* значення ‘миролюбний’ створює ситуацію „невиправданого очікування”, поєднану з виключно негативною оцінкою діяльності чи характеру людини.

Загальна картина розвитку багатозначності лексеми *agneць* така:

№	Значення лексеми <i>agneць</i>	Первинна семантика	Біблійна семантика	Семантика лексеми XI-XIV ст.	Семантика лексеми XV-XIX ст.	Семантика лексеми XX-XXI ст.
1.	‘ягня, ягнятко; баранець’	+	+	+	+	+
2.	‘жертвний баранець’		+	+	+	+
3.	‘Ісус Христос’		+	+	+	+
4.	‘вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’		+	+	+	+
5.	‘частина проскури’			+	+	+
6.	‘виріб з тіста, паска’				+	
7.	‘миролюбний, безгрішний [про людину]’				+	+
8.	‘удавано миролюбний [про людину]’					+

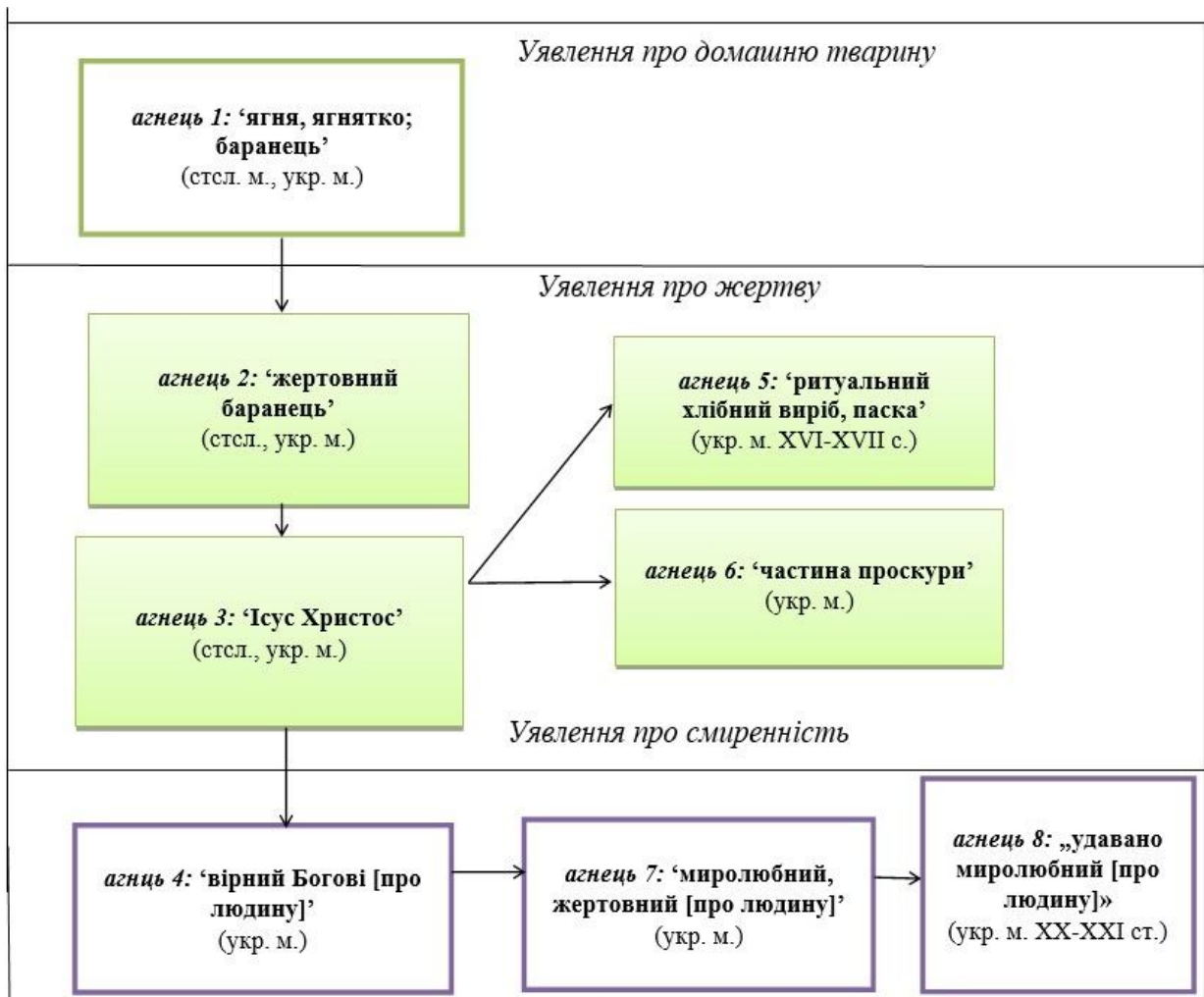
Зафіксовані в різні періоди розвитку української мови значення аналізованої лексеми характеризують три загальні уявлення про агнця, на основі кожного з яких сформувалися певні значення чи блоки значень: 1) уявлення про домашню тварину зосереджено у первинному значенні 1; 2) уявлення про викупну жертву – у значеннях 2, 3, 5, 6; 3) уявлення про смиренність – у значеннях 4, 7, 8.

У межах кожного із значень уявлення пов’язані між собою, хоча відстань між уявленнями різна. Напр.: значення 4 ‘вірний Богові [про людину]’ є одним зі значень (4, 7, 8), які окреслюють, передусім, уявлення про смиренність (набожна людина смиренна перед Божою волею), що пов’язане з уявленням про жертву (набожна людина у смиренні перед Богом слухняно, з розумінням обмежує себе в багатьох аспектах, на відміну від світської людини, не готової на таку пожертву) та уявленням про домашню тварину (набожна людина смиренна й жертвна, як приручена тварина, підпорядкована людині).

Спостереження за розвитком уявлень людини про агнця дають підстави стверджувати, що, по-перше, уявлення людини про агнця є достатньо тривкими, по-друге, спектр значень розвивався за трьома названими уявленнями так: 1. Уявлення про домашню тварину (‘ягня, ягнятко; баранець’). 2. Уявлення про жертву. 2.1. ‘Жертвний баранець’. 2.2. ‘Ісус Христос’. 2.3. ‘Частина проскури’. 2.4. ‘Виріб з тіста, паска’. 3. Уявлення про смиренність. 3.1. ‘Вірний Богові (слуга Божий) [про людину]’. 3.2. ‘Миролюбний, безгрішний [про людину]’. 3.3. ‘Удавано миролюбний [про людину]’. Ступінчастий порядок нумерування значень, загалом, міг би сприяти чіткому відображенню ієрархічних семантичних структур багатозначних лексем у словниках. Значущість кожного з уявлень можна визначити за кількістю значень, для чого схематизуємо розвиток значень лексеми *agneць* у діакронії та зіставимо загальну й сучасну картину значущості певного уявлення:

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Схема загального розвитку багатозначності лексеми *agneць* демонструє домінування уявлення про агнця як жертву, оскільки воно втілене у 4-х значеннях. Але оскільки для сучасної української мови значення ‘ритуальний хлібний виріб, паска’ вважати актуальним складно, то нині два уявлення мають однакову кількість значень (по три кожна): 1) *agneць* – „викупна жертва”: а) ‘жертвний баранець’, б) ‘Ісус Христос’, в) ‘частина проскури’; 2) *agneць* – „смиренність”: а) ‘вірний Богові (слуга

Божий) [про людину]', б) 'миролюбний, безгрішний [про людину]', в) 'немиролюбний [про людину]'. Уявлення про агня як жертву переважає в релігійних контекстах, а уявлення про покірність, слухняність – у неспеціальній сфері. З огляду на те, що частота використання лексеми *agneць* у сучасній українській мові, за словниками останніх видань, акумульована саме в релігійних дискурсах, можна констатувати загальне домінування в XXI ст. уявлення про агня як жертву, припускаючи його перевагу і в XX ст., незважаючи на протилежну картину, змальовану словниками попередніх видань, які, як відомо, відображали релігійну лексику упереджено через нехтування державою релігії та церкви. Вважаємо, що саме уявлення про агня як жертву стало джерелом розвитку всього спектру багатозначності лексеми *agneць*, з-поміж яких і метафоричні значення, пов'язані з уявленням про смиренність, які зберігають у своїй дериваційній пам'яті ознаки, перенесені зі значень, пов'язаних з уявленням про жертву, напр. 'невинність', 'безгрішність' та ін. Тлумачення внутрішньої ієрархії значень у лексико-семантичних структурах інших релігійних лексем спонукало б творення типології багатозначності української релігійної лексики.

Література

1. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева и др.; [отв. ред. Ю. Д. Апресян] – М.: Языки славянских культур, 2006. – 912 с.
2. Бабич Н. Проблеми терміновживання і термінотворення в сучасному богослужбовому стилі / Надія Бабич // Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. науково-дидактичних праць. – Чернівці : Видавн. дім „Букрек”, 2009. – С. 73–78.
3. Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80-90 рр. XX ст. (на матеріалі творів молодих українських авторів) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Берест Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 199 с.

4. Браїлко Ю. Семантико-стилістичні інтерпретації християнських теонімів у поезії Василя Стуса / Юлія Браїлко // Дивослово. – 2005. – № 1. – С. 44–48.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты / Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 568 с.
6. Джемс У. Психология в беседах учителя / У. Джемс. – СПб. : Питер, 2001. – 160 с.
7. Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии / С. А. Жаботинская // Проблемы загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В. В. Левицького / [за ред. Г. Альтмана, І. Задорожної, Ю. Мацкуляк. – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. – С. 357–368.
8. Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления / А. А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 672 с.
9. Круть І. Ю. Лексика календарно-обрядової поезії : структурний та стилістичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Круть Ірина Юріївна. – Кіровоград, 2004. – 189 с.
10. Німчук В. Лексеми *раб* і *слуга* в українських перекладах Нового Завіту / Василь Німчук // Українська мова : науково-теоретичний журнал української мови НАНУ. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
11. Падучева Е. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
12. Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) : навч. посібник / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
13. Сидні І. Лендау. Словники : мистецтво та ремесло лексикографії / Сидні І. Лендау ; [пер з англ. О. Кочерги]. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с.
14. Толстая С. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2008. – 528 с.
15. Топоров В. О некоторых теоретических аспектах этимологии / В. Н. Топоров // Этимология 1984 / [отв. ред. акад. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1986. – С. 205–211.

Умовні скорочення назв лексикографічних джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2007. – 1736 с.

ЕССУМ – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко) / [ред. й доповнення др. Магдалина Ласло-Куцок; ред. колегія : др. С. Радчук, інж. Ілія Онуфрійчук, о. Протопресв. Сергій Кіцок та ін.]. – Вінніпег : Накладом товариства „Волинь”, 1979–1995.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у семи томах [Електронний ресурс] / [ред. колегія: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. Д – Коппі. – 570 с. – Режим доступу : <http://lytopys.kiev.ua>

ЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

МСДРЯ – Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1893–1912. – Режим доступу : http://imwerden.de/pdf/sreznevsky_slovar_drevnerusskogo_jazyka_tom3_r-ja.pdf

НТСУМ – Новый тлумачний словник української мови : у 3-х тт. / [укл. В. Яременко, О. Сліпущко]. – [вид. 2-ге., випр.]. – К. : Аконтіт, 2001.

ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений) / сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко. – М. : Типография Вильде, 1900. – 1120 с.

СББ – Словник біблійного богослов'я / [під ред. Ксав'є Леон-Дюфуа та ін.]; [перекл. з 2-ого франц. вид-ня]; [заг. ред. докт. богослов'я Владика Софрона Мудрого, ЧСВВ]. – Вид-во Отців Василіян „Місіонер”, Рим – 1992, Львів – 1996. – 934 с.

СДР – Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР Ин-т рус. яз.; [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М. : Рус. яз., 1988. – 526 с.

ССС – Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) / Славянский институт АН Чешской республики ; [ред. Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес и др.]. – М. : Русский язык, 1992. – 842 с.

СУМ-1 – Словник української мови / відп. ред. В. В. Жайворонок; кер. наук.-видавн. проекту В. В. Німчук, П. Ю. Грищенко, П. М. Мовчан та ін. – К. : Видавничий центр „Просвіта”, 2012. – 1316 с.

СУМ-11 – Словник української мови : [в 11-ти т.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови : у 20-ти томах [Електронний ресурс] / гол. наук. ред. В. М. Русанівський; наук. кер. проекту В. А. Широков. – К. : Наук. думка, 2010-2014. – Режим доступу : <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>

СУМ-28 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / Інститут

- українознавства імені І. Крип'якевича НАН України / [гол. ред. Д. Гринчишин]. – Львів, 1994-2010. – Вип. 1–15 : А–Л.
- СЦОТ – Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. – Львів : Видавничий відділ „Свічадо” Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. – 160 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- ЭСРЯ(Ш) – Этимологический словарь русского языка / под руководством и ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982.
- ЭСРЯП(П) – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – М. : ГИС, 1958. – 1284 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева (вып. 1–32); А. Ф. Журавлева (вып. 33–34)]. – М. : Наука, 1974–2008. – Вып. 1–34.